

Diffrakció csavarvonal alakú szerkezeteken

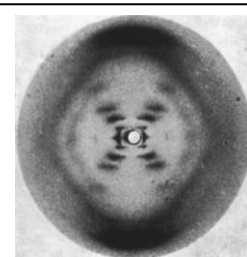
(10 pont)

Bevezetés

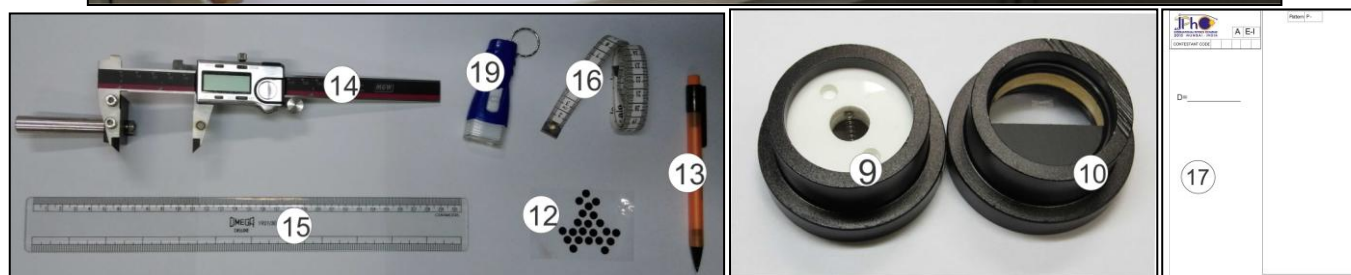
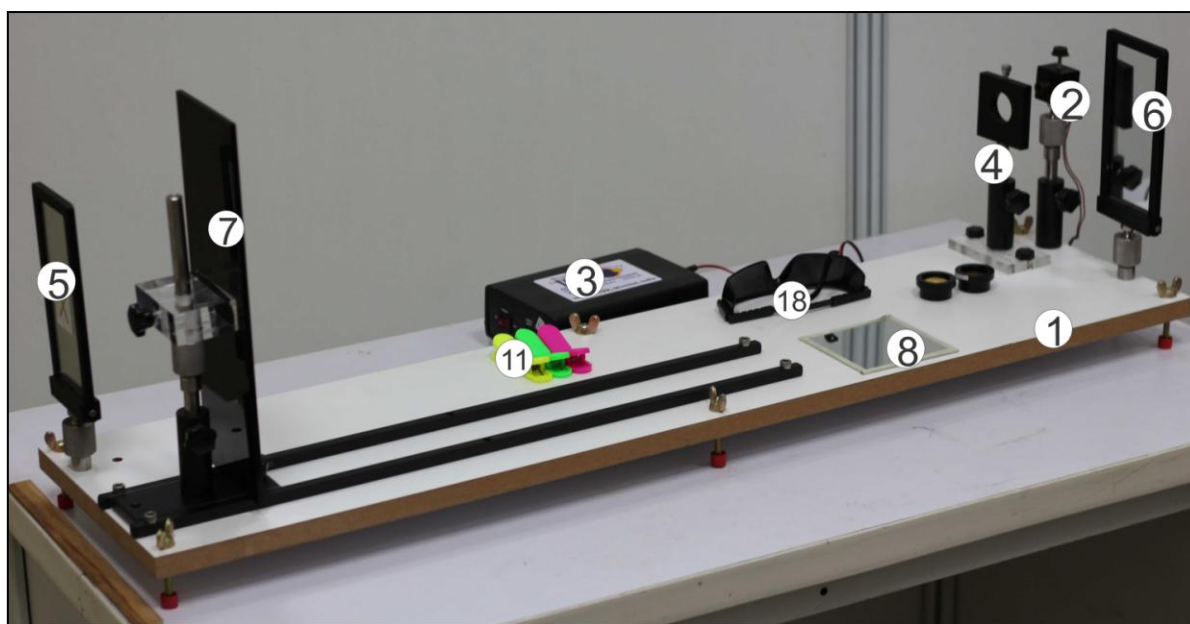
A Rosalind Franklin laboratóriumában a DNS-ről készített röntgendiffrakciós kép, a híres „51-es fotó” (1. ábra) alapozta meg Watson és Crick 1952-es felfedezését a DNS kettős helikális szerkezetéről. Ez a kísérlet segít megértened a csavarvonal alakú szerkezeteken elhajló, látható fény által létrehozott diffrakciós képeket.

A mérés célja

Csavarvonal alakú minták geometriai paramétereinek meghatározása diffrakcióval.

1. ábra: 51-es fotó

2. ábra: Az E-I-es mérés eszközei

Mérési eszközök

[1]	Fa alaplap	[11]	Műanyag csipeszek
[2]	Lézermodul tartóval és állvánnyal	[12]	Fekete öntapadós korongocskák
[3]	Egyenáramú tápegység	[13]	Rotring ceruza
[4]	Mintatartó állvánnyal	[14]	Digitális tolómérő rögzítőelemmel
[5]	Bal oldali tükör	[15]	Vonalzó (30 cm)
[6]	Jobb oldali tükör	[16]	Mérőszalag (1,5 m)
[7]	Ernyő (10 cm x 30 cm) befogóval és állvánnyal	[17]	Lapok a mintázatok rajzolásához
[8]	Síktükör (10 cm x 10 cm)	[18]	Védőszemüveg
[9]	I-es minta (csavarrugó)	[19]	Elemlámpa
[10]	II-es minta (üveglapra nyomtatott kettős csavarvonalszerű mintázat)		

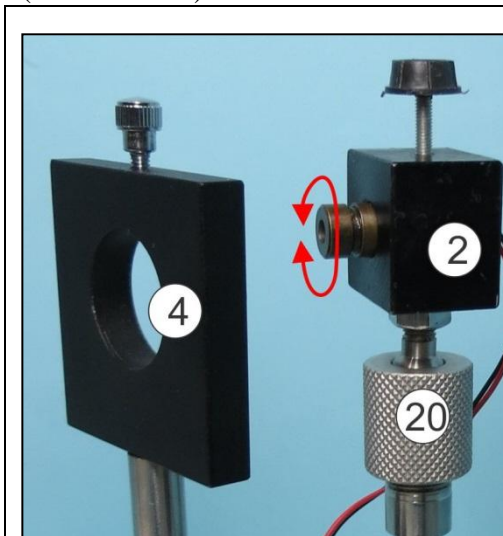
Figyelem! Az [1], [3], [14], [15], [16] és [18] eszközökre az E-II-es mérésben is szükség van.

A mérési eszközök leírása

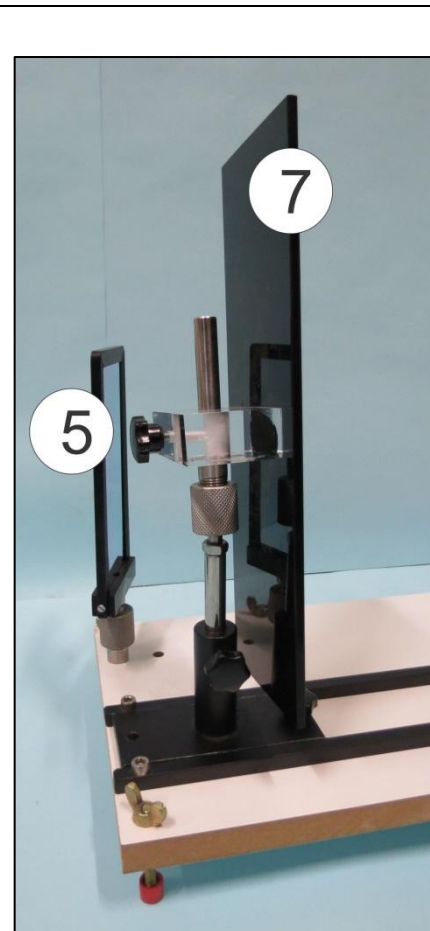
Fa alaplap [1]: Erre mereven rögzítve van egy sín pár, valamint a lézert, tükröket, ernyőt és mintákat tartó állványok.

Lézermodul tartóval és állvánnyal [2]: Egy fémtartóba rögzített, $\lambda = 635 \text{ nm}$ ($1 \text{ nm} = 10^{-9} \text{ m}$) hullámhosszú lézermodul, gömbcsuklóval az állványhoz csatlakoztatva ([20] a 3. ábrán), amely X-Y-Z irányú beállítást tesz lehetővé. A lézermodul a fémtartó tetején lévő csavarral meglazítható és rögzíthető. A nyaláb fókusza az elülső lencse kupakjának forgatásával állítható (3. ábrán látható piros nyíl szerint), ezzel tiszta és éles diffrakciós kép érhető el.

Egyenáramú tápegység [3]: Az előlapon található egy intenzitás-kapcsoló (high/low), csatlakozó a lézermodulnak, valamint három USB csatlakozó. A hátlapon van a bekapcsológomb és a hálózati csatlakozó (lásd a 4. ábrát).

3. ábra: Lézermodul és mintatartó, valamint a gömbcsukló [20].

5. ábra: Bal oldali tükör és ernyő

4. ábra: Egyenáramú tápegység

Mintatartó állvánnyal [4]: A minták rögzítéséhez használd a tetején lévő csavart (3. ábra). A mintatartó vízszintes és függőleges irányban is állítható, valamint forgatható.

Bal oldali tükör [5]: Ez a tükör az alaplaphoz van rögzítve (5. ábra). Ne használd az X-szel jelölt oldalát!

Jobb oldali tükör [6]: Ez a tükör az alaplaphoz van rögzítve, de eltávolítható. (Az E-II-es mérésben el is kell távolítani.) Ne használd az X-szel jelölt oldalát!

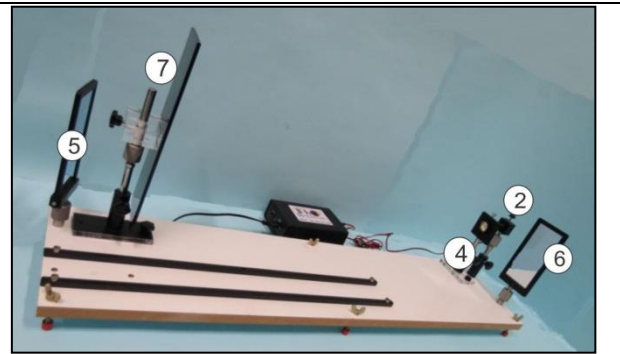
Ernyő befogóval [7]: Az ernyő gömbcsuklóval csatlakozik az állványához, lehetővé téve a forgatást minden irányban (5. ábra). Az ernyő a 2. ábrán és a 6. ábrán látható helyen is rögzíthető, ahogy éppen szükséges.

I-es minta [9]: Egy csavarrugó kör alakú tartóban, fehér akrilkorongokkal rögzítve.

II-es minta [10]: Egy kör alakú tartóba rögzített üveglap, melyre kettős csavarvonal szerű mintázat van nyomtatva.

Digitális tolómérő rögzítőelemmel [14]: A digitális tolómérőre egy rögzítőelem van csavarozva (ez az E-II-es mérésben lesz fontos). Van rajta egy ki-/bekapcsoló gomb, egy gomb a kijelző nullázásához, egy mm/inch választó (hagyd mm állásban), egy rögzítő-csavar és egy csavar a csúszka mozgatásához. A digitális tolómérőt használhatod a lerajzolt mintázatokon végzett távolságmérésekhez.

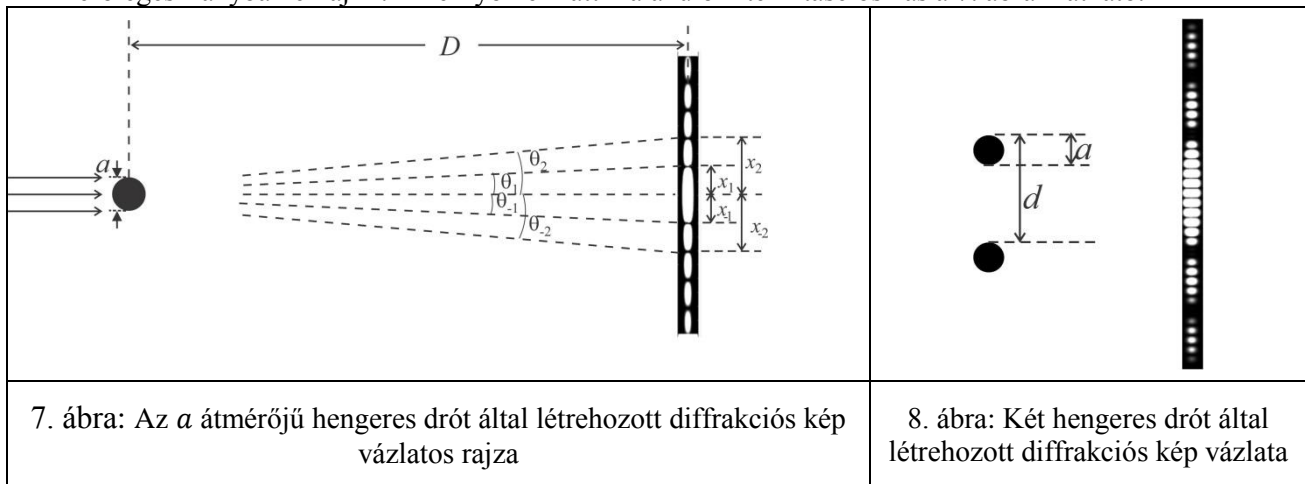
Lapok a mintázatok rajzolásához (pattern marking sheets) [17]: A mellékelt „pattern marking sheet” feliratú lapok félbehajthatók és a műanyag csipeszekkel az ernyőre rögzíthetők. Ügyelj rá, hogy a diffrakciós kép rajza a téglalap alakú mezőn belül maradjon.

6. ábra: Az ernyő másik lehetséges, a 2. ábrán láthatótól eltérő elhelyezése.

Elmélet

Ha egy a átmérőjű, hengeres drótra merőlegesen λ hullámhosszúságú lézert fényt ejtünk, az a drótra merőleges irányban elhajlik. Az ernyőn emiatt kialakuló intenzitáseloszlás a 7. ábrán látható.

Az intenzitáseloszlást a θ szög függvényében merőleges beesés esetén a következő formula adja meg:

$$I(\theta) = I(0) \left[\frac{\sin \beta}{\beta} \right]^2, \text{ ahol } \beta = \frac{\pi a \sin \theta}{\lambda}$$

A középső folt fényes, a többi irányban pedig, amelyre $\sin \beta$ ($\beta \neq 0$) értéke nulla, az intenzitás zérus. Így az intenzitáseloszlás n -edik minimumának θ_n szögét a következőképpen adhatjuk meg:

$$\sin \theta_n = \pm n \frac{\lambda}{a} \quad n = 1, 2, 3, 4, 5 \dots$$

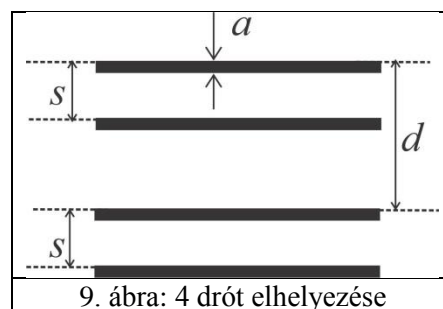
Itt a $\pm$ jel a középső folt két oldalán elhelyezkedő foltokra utal ($\theta = 0$).

Két egyforma, egymástól d távolságra lévő drót diffrakciós képe (8. ábra) két mintázatnak a kombinációja (az egyetlen dróton való elhajlás, illetve a két drót között kialakuló interferencia miatt). A keletkező intenzitáseloszlás:

$$I(\theta) = I(0) \cos^2 \delta \left[\frac{\sin \beta}{\beta} \right]^2,$$

ahol $\delta = \frac{\pi d \sin \theta}{\lambda}$ és $\beta = \frac{\pi a \sin \theta}{\lambda}$.

A kettős dróttól messze, D távolságra lévő ernyőn a fényelhajlás miatt kialakuló minimumok az $x_{\pm n} = \pm n \frac{\lambda D}{a}$ helyeken, az interferencia miatt keletkező minimumok pedig az $x_{\pm m} = \pm \left(m - \frac{1}{2}\right) \frac{\lambda D}{a}$ láthatók (itt $m, n = 1, 2, 3, 4, 5 \dots$). Hasonlóan, négy egyforma drótból álló elrendezésnél (9. ábra) az eredő intenzitáseloszlás az egyes drótokon való elhajlás, valamint a lehetséges drótpárokon belüli interferencia eredményeként jön létre, így az függ az a , d és s mennyiségektől. Más szóval, három intenzitáseloszlás kombinációja figyelhető meg.

9. ábra: 4 drót elhelyezése

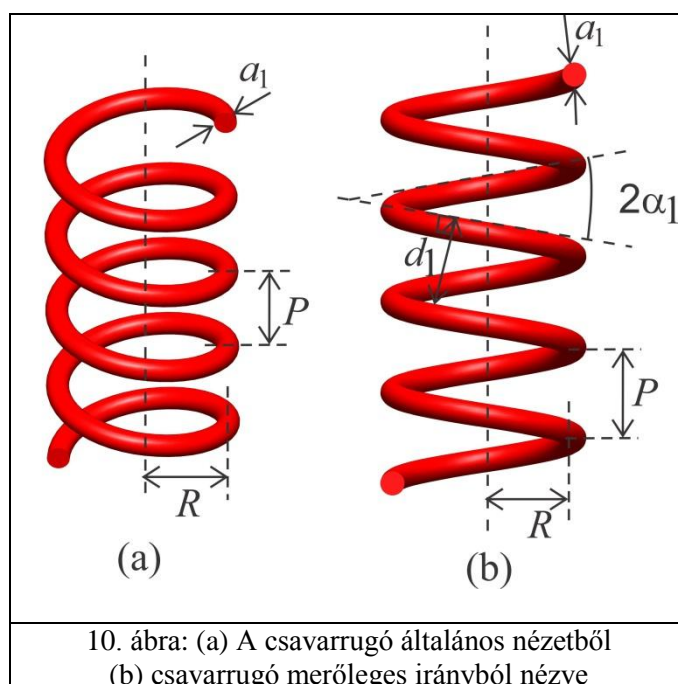
Kezdeti beállítások

1. Kapcsold be a lézermódult, és állítsd be mindkét tükröt úgy, hogy a lézervolt az ernyőre essen.
2. A műanyagvonalzó felhasználásával állítsd be a lézermódul tartóját és a tükröket úgy, hogy a lézernyaláb párhuzamos legyen a fa alaplappal.
3. Ügyelj rá, hogy a lézervolt nagyjából az ernyő közepére essen.
4. Kapcsold ki a lézermódult. Csipeszeld a „pattern marking sheet”-et az ernyőre.
5. Csipeszeld a mellékelt kis síktükröt az ernyőre, majd kapcsold be újra a lézert.
6. Állítsd be úgy az ernyőt, hogy a lézernyaláb önmagába verődjön vissza, egészen a lézermódulig. Ha kész vagy, távolítsd el a kis síktükröt.
7. A kabinodban a világítást igényed szerint le- vagy fölkapcsolhatod.

A mérés

A rész (Part A): Csavarrugó geometriai paramétereinek meghatározása

Az I-es minta egy R sugarú, P menetemelkedésű csavarrugó, amely egyenes a_1 vastagságú drótból készült (lásd a 10/a ábrát). Merőleges irányból nézve a rugó vetülete egyenértékű két olyan, egymással $2\alpha_1$ szöget bezáró drótsorozattal, melyek párhuzamos helyzetű, egyforma vastagságú, egymástól d_1 távolságra lévő drótszakaszokból állnak (10/b ábra).

10. ábra: (a) A csavarrugó általános nézetből
(b) csavarrugó merőleges irányból nézve

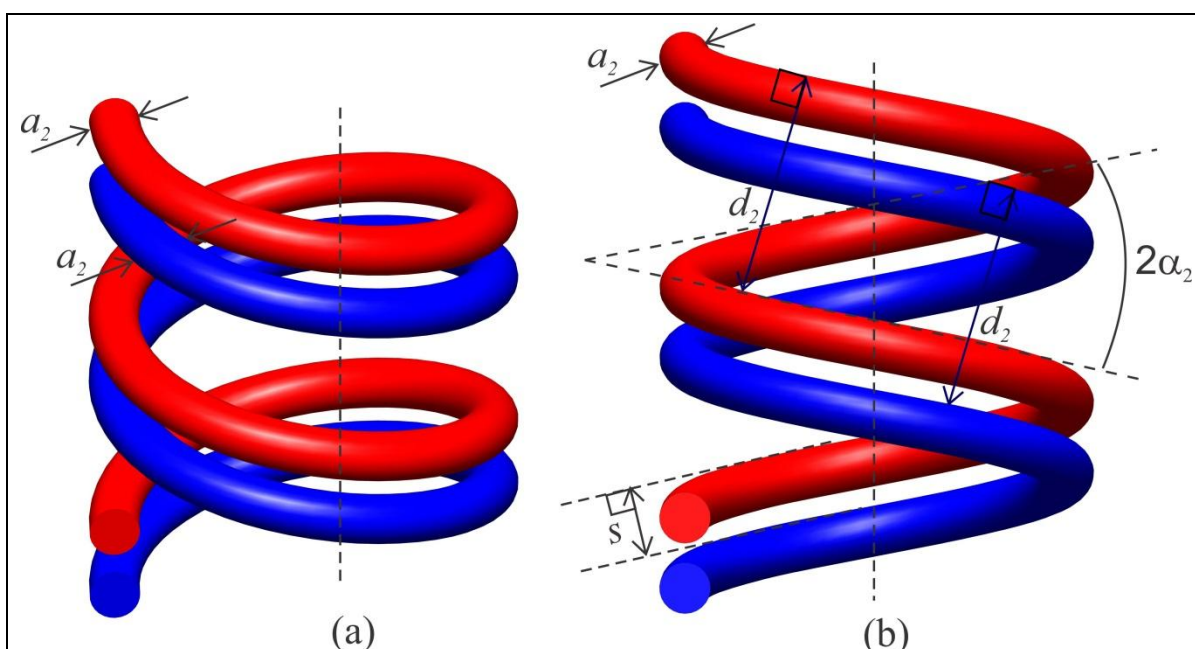
- Fogasd be az I-es mintát a mintatartóba úgy, hogy a rugó függőlegesen álljon.
- Állíts elő egy tiszta és éles X alakú diffrakciós képet a „pattern marking sheet”-en.
- Ennek eléréséhez lehet, hogy állítanod kell
  - a lézernyaláb fókuszát (forgasd a lencse kupakját)
  - a nyaláb orientációját (forgasd a lézermódult úgy, hogy a rugónak csak két menetét világítsa meg a nyaláb)
  - lézer intenzitást (high/low kapcsoló a tápegységen)
  - környező fényeket (a kabinbeli fényforrás ki-/bekapcsolásával)

Ha a középső maximum túl fényes, a „pattern marking sheet”-en ragaszthatsz a helyére egy öntapadós fekete korongocskát, hogy csökkentsd a fényszóródást.

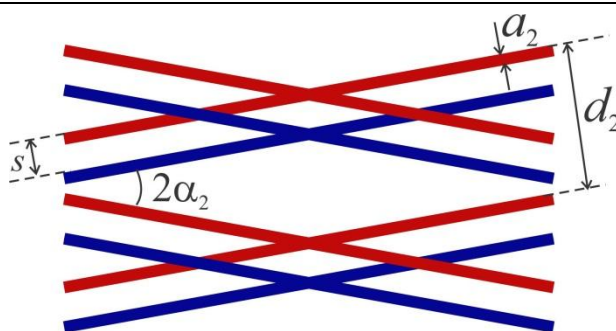
Feladat	Leírás	Pont
A1	A rotiring ceruzával [13] jelöld be az a_1 és d_1 mennyiségek meghatározásához szükséges intenzitásminimumok helyzeteit a középső folt mindkét oldalán. A „pattern-marking sheet”-eket jelöld P-1, P-2 stb. módon.	0.7
A2	Mérd meg az a_1 mennyiség meghatározásához szükséges megfelelő távolságokat a digitális tolmérővel, és foglald ezeket a „Table A1” táblázatba.	0.5
A3	Készíts „Graph A1” címmel alkalmas grafikont, majd a meredekségből határozd meg a_1 értékét.	0.7
A4	Mérd meg a d_1 mennyiség meghatározásához szükséges megfelelő távolságokat, és foglald őket a „Table A2” táblázatba.	0.8
A5	Készíts „Graph A2” címmel alkalmas grafikont, majd a meredekségből határozd meg d_1 értékét.	0.6
A6	Az X alakú mintázatból határozd meg az α_1 szög értékét.	0.2
A7	Fejezd ki P -t d_1 és α_1 segítségével, és számítsd ki P értékét.	0.2
A8	Fejezd ki R -t P és α_1 segítségével, és számítsd ki R értékét (α_1 -et hanyagold el).	0.2

B rész (Part B): Kettős csavarvonal-alakú mintázat geometriai paramétereinek meghatározása

A 11/a ábra egy kettős csavarvonal két menetét mutatja. A 11/b ábra ennek a kettős csavarvonalnak a kétdimenziós vetületét ábrázolja a rá merőleges nézetből. Mindkét a_2 vastagságú csavarvonal szöge $2\alpha_2$, a menetek közötti távolság merőleges irányban mérve d_2 . A két csavarvonal közötti távolság s . A II-es minta egy üveglap, melyre kettős csavarvonalszerű mintázat van nyomtatva (12-es ábra), ennek diffrakciós képe hasonló a kettős hélix képéhez. Ebben a részben a II-es minta geometriai paramétereit kell meghatároznod.

11. ábra: (a) Kettős csavarvonal általános nézetből (b) kettős csavarvonal merőleges irányból nézve

12. ábra: A II-es minta kettős csavarvonalyszerű mintázata

- Fogasd be a II-es mintát a mintatartóba.
- Csiptess egy új „pattern-marking sheet”-et az ernyőre.
- Állíts elő egy tiszta és éles X alakú diffrakciós képet az ernyőn.

Feladat	Leírás	Pont
B1	Jelöld be az a_2 , s és d_2 mennyiségek meghatározásához szükséges intenzitásminimumok helyezeit a középső folt mindkét oldalán. Ehhez több „pattern marking sheet”-et is használhatsz.	1.1
B2	Mérd meg a a_2 mennyiség meghatározásához szükséges megfelelő távolságokat, és foglald őket a „Table B1” táblázatba.	0.5
B3	Készíts „Graph B1” címmel alkalmas grafikont, majd a meredekségből határozd meg a_2 értékét.	0.5
B4	Mérd meg az s mennyiség meghatározásához szükséges megfelelő távolságokat, és foglald őket a „Table B2” táblázatba.	1.2
B5	Készíts „Graph B2” címmel alkalmas grafikont, majd a meredekségből határozd meg s értékét.	0.5
B6	Mérd meg a d_2 mennyiség meghatározásához szükséges megfelelő távolságokat, és foglald őket a „Table B3” táblázatba.	1.6
B7	Készíts „Graph B3” címmel alkalmas grafikont, majd a meredekségből határozd meg d_2 értékét.	0.5
B8	Az X alakú mintázatból határozd meg az α_2 szög értékét.	0.2